

Marcin Filipowicz, *Configuring Memory in Czech Family Sagas. The Art of Forgetting in Generic Tradition*, Rowman & Littlefield | Lexington Books, Lanham–London 2022, ss. 218

Niepamięć sag rodzinnych

Książka warszawskiego bohemy Marcina Filipowicza *Configuring Memory in Czech Family Sagas. The Art of Forgetting in Generic Tradition*, wydana przez amerykańskie wydawnictwo Lexington Books, jest analizą imponującej liczby sag rodzinnych — zarówno wchodzących w kanon tego gatunku tytułów literatury światowej, jak i czeskiej. Spośród utworów starszych, pochodzących z pierwszej połowy XX wieku nie mogło zabraknąć *Buddenbrooków* Thomasa Manna, *Rodziny Thibault* Rogera Martina du Garda, *Sagi rodu Forsythe'ów* Johna Galsworthy'ego oraz mniej znanej powieści Virginii Woolf *Lata*. Literaturę czeską reprezentują powieści: *Stará rodina* [*Stara rodzina*] Anny Marii Tilshovej, *Soumrak Hadlasuc rodu* [*Zmierzch rodu Hadlasów*], *Pelantovi* [*Pelantowie*] Heleny Šmabelovej, *Pád rodiny Bryknarů* [*Upadek rodziny Bryknarów*], Helena Dvořákové, *U Dvořáků: Román tří selských generací* [*U Dvořáků: Powieść trzech wiejskich pokoleń*] Vlasty Javořickéj, pentalogii Vladimíra Neffa *Matženstvo z rozsádku, Cesarskie fiołki, Zła krew, Wesola wdówka i Królewski woźnica*. Z literatury powstałej na przełomie XX i XXI wieku i w wieku XXI autor wybrał: *Na szpulce niebieskiej nici* amerykańskiej autorki Anne Tyler, *Listy Pawła. Historia pewnej rodziny* niemieckiej pisarki Moniki Maron, literaturę czeską reprezentuje zaś Alena Mornštajnová (*Slepá mapa* [*Mapa konturowa*]) i Kateřina Dubská (*Dcery* [*Córki*]).

Badania Filipowicza nad sagami są kontynuacją jego wcześniejszych refleksji nad pamięcią rodzinną, prowadzonych w formie wywiadów w rodzinach trzypokoleniowych, których efektem jest monografia *I rodina má svou pamět. Rodinná pamět v interdisciplinárním kontextu* (współautorzy: Radimila Švaříčková Slabáková, Irena Sobotková, Alena Zachová, Jitka Kohoutová, Marek Petrů). W monografii *Configuring Memory in Czech Family Sagas*

badacz powraca na grunt literaturoznawstwa, a głównym zadaniem, jakie przed sobą stawia, jest zaobserwowanie tych właściwości sag rodzinnych, które stanowią o możliwościach gatunku w kumulowaniu pamięci rodzinnej. Autor traktuje literaturę jako nośniki pamięci zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej, wpływające na proces zapamiętywania i zapomnienia. Podkreśla, że decyzja pochylenia się nad sagą jako gatunkiem wynikała ze spadku zainteresowania nim wśród badaczy i niezbyt licznym stanem badań oraz z zamiaru skonfrontowania utworów czeskich z produkcjami literatury światowej.

Rozdział pierwszy, „Literature, Memory, Genre”, przynosi obszernie rozważania na temat związków pamięci z literaturą, funkcjonowania pamięci — zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej. Filipowicz sięga po bogatą literaturę przedmiotu, m.in. Erica Havelocka, Jacka Goody’ego, Waltera Onga czy Maurice’a Halbwachsa. Uwagę badacza przyciąga też wpływ literatury na kształtowanie się pamięci we wspomnieniach czy autobiografiach. Podrozdział „Family Saga” jest przeglądem historii i definicji tego gatunku z naciskiem na rozważania amerykańskiej sinolożki Yi-Ling Ru. Wykorzystując je, Filipowicz dostrzega wpływ kulturowy sag rodzinnych na trzech płaszczyznach. Pierwsza to podwójny wymiar czasowy sag — linearny i cykliczny, dzięki czemu czytelnik podąża za opowieścią, ale zarazem zostaje zaspokojona jego archetypalna potrzeba odnawialności czasu cyklicznego. Druga to podstawowe zaspokojenie czytelniczej potrzeby ciągłego powtarzania narracji dotyczących naszego pochodzenia, rozwoju i prawdopodobnego końca, przy czym rodziny stanowią pomost między indywidualnym i publicznym. Trzecim wymiarem sag jest epicki rozmiar opowieści, wciągający czytelnika w wydarzenia rozgrywające się na przestrzeni dekad.

Rozdział drugi, „The Memory of the House”, koncentruje się na domu jako kluczowej przestrzeni funkcjonowania rodziny, przy czym desygnat słowa „dom” rozumiany jest oczywiście nie jako konkretny obiekt architektoniczny, ale jako nośnik i rezerwuuar rodzinnych wspomnień. Autor stawia zarazem pytania, czy dom rodzinny w sagach zawsze jest idylliczny i idealizowany, czy jest przestrzenią zapewniającą bezpieczeństwo i ucieczkę od świata zewnętrznego. Przywołuje sagi Galsworthy’ego i Duchamela, w których dom rodzinny ukazany jest jako toksyczne gniazdo, izolujące swoich mieszkańców od świata, co każe się zastanowić, czy sagi rodzinne nie zmiernają w stronę opisu procesu zapomnienia, co potwierdzają również utwory czeskie — Dvořákovej i Vrby, który zbudował powieściowy dom rodzinny jako analogię do mitycznego Kronosa unicestwiającego własne dzieci. Zarówno w sagach o starszej proveniencji, jak i w nowszych Filipowicz dostrzega tendencję do opisywania domu przeszłości jako miejsca „złej pamięci” o rodzinnych nieszczęściach, co może uruchomić mechanizm zapomnienia, natomiast domy przyszłości, dopiero przez rodziny budowane lub zasiedlane, często zwiastują rodzinną katastrofę.

Kolejny rozdział, „The Memory of Family Rituals”, poświęcony jest rytuałom, które stanowią cechę charakterystyczną sag rodzinnych. Analizie zostaje poddana obecność bądź nieobecność opisów rytuałów w kontekście ich potencjału do tworzenia pamięci. W tym celu autor przywołuje badania antropologiczne i psychologiczne dotyczące roli rytuałów w prawdziwych rodzinach, by lepiej zrozumieć ich funkcjonowanie w literaturze. Filipowicz wyodrębnia dwa typy rytuałów — stabilizujące, czyli integrujące jedność rodziny, i transformujące, czyli pozwalające rodzinie na przejście przemiany. Wbrew badaczom sag rodzinnych, zwłaszcza Ru, po analizie sag autorów zarówno czeskich, jak i zagranicznych, autor dochodzi do wniosku, że uznanie rytuałów za cechę charakterystyczną gatunku nie jest tak oczywiste. Nie występują one tak często, jak by się można było spodziewać, nie są

też kotwicą pamięci rodzinnej. Co więcej, również opisy rytuałów transformujących nie wskazują na to, by stały się one impulsem do tworzenia wspomnień, zwłaszcza w sagach pisanych współcześnie, kiedy rytuały zostały zastąpione przez przeżycia jednostki.

W kolejnych dwóch rozdziałach, które w mojej opinii są w monografii najważniejsze — „Memory Hidden in the Family Narrative” i „Family Memory and the Logic of the Narrative” — autor powraca do rozważań o charakterze literaturoznawczym i poświęca swoją uwagę strukturom narracyjnym, by przyjrzeć się, w jaki sposób przekazywana jest rodzinna pamięć lub też rodzinne zapominanie. Nawiązując do rozważań Gerarda Genette’a, Clauda Bremonda, Władimira Proppa (opowieść jako sekwencja wydarzeń) oraz Mieke Bal, z której prac pochodzi przyjęty podział na opowieść (*story*) i fabułę (*fabula*), w analizie opowieści autor zwraca uwagę przede wszystkim na czas, któremu dotychczas badacze nie poświęcali wiele miejsca w swoich pracach, oraz rytm. Stoi przy tym na stanowisku, że sposób, w jaki pisarz pracuje z czasem w narracji, stanowi o konfigurowaniu pamięci. Za główny cel Filipowicz obiera zaobserwowanie ogólnego modelu pracy z czasem jako kulturowej matrycy dla narracji o rodzinie, a za najistotniejszy moment uważa początek narracji oraz zakłócenia czasu linearnego. Szczególną uwagę poświęca retrospekcjom ukazującym, jak postaci przywołują minione wydarzenia.

Badacz dostrzega znaczące różnice w scenach otwierających sagi rodzinne — w starszych dominuje myślenie o rodzinie jako całości i podkreślanie jej ciągłości, dlatego często rozpoczynają się one od rodzinnych uroczystości. Współczesne sagi opierają się na założeniu, że idea perfekcyjnej rodziny jest naiwną, nierzeczywistą iluzją, co rzutuje na sceny otwierające.

Filipowicz dostrzega, że antycypacje, które nie są zjawiskiem częstym w sagach, zazwyczaj zwiastują nieszczęście, przypominając tragiczne wydarzenia XX wieku. Retrospekcje, pojawiające się zdecydowanie częściej, dzieli na zewnętrzne — ukazujące stosunki panujące w rodzinie oraz jej genezę i tradycję, oraz wewnętrzne — dotyczące fragmentów fabuły. Retrospekcje zewnętrzne podkreślają genezę i wielkość rodziny w przeszłości i są obecne w sagach zachodnich, brak ich natomiast w czeskich, gdyż ich bohaterowie wywodzą się bądź z chłopstwa, bądź tworzącego dopiero się mieszczaństwa i ich losy nie mogą się równać dziejom rodzin Forsythe’ów czy Thibault. Retrospekcje wewnętrzne często paradoksalnie podkreślają zapominanie, wypieranie z pamięci nieprzyjemnych czy tragicznych zdarzeń.

Autor poświęca też część rozważań rytmowi narracji i selektywnemu doborowi wydarzeń z życia rodzin — niektóre zostają pominięte, inne zaakcentowane. W analizowanych sagach nie odnalazł on wspólnego modelu determinującego to, co w sagach rodzinnych powinno być uwzględnione i zapamiętane. Dostrzega też, że w sagach współczesnych można zaobserwować większą dowolność dotyczącą chronologii wydarzeń, a rytm narracji może wskazywać na całkowicie nowe podejście do pamięci rodzinnej, w którym podkreślone zostają przypadkowe wydarzenia zapamiętane przez bohaterów.

Ostatni rozdział przynosi refleksje o relacjach rodzinnych. Autor sięga do teorii determinizmu rodzinnego, zakładającego, że rodzina ma na swoich członków wpływ, od którego nie można się uwolnić. Każda z analizowanych sag podkreśla znaczenie innych aspektów życia rodzinnego: jedność rodziny, dezintegrację, emancypację jednostki, konflikt z inną rodziną.

Przyglądając się konfliktom rodzinnym, Filipowicz polemizuje z Ru, która uważa, że w sagach każdy ma przypisaną rolę w konfliktach: ojciec jest założycielem rodziny, syn jest

jego spadkobiercą i buntownikiem, żona jest uległa, fabuła natomiast obraca się wokół ojca i zbuntowanego syna. Zgadając się, że konflikt jest podstawą sag rodzinnych, badacz twierdzi jednak, że emancypacja może dotyczyć wszystkich członków rodziny, z ojcem włącznie.

Analizy przeprowadzone przez Filipowicza skupiły się na różnych modelach logiki narracyjnej, oscylujących pomiędzy spójnością rodziny i indywidualizacją. Autor dostrzega też, że model upadku rodu nie jest uniwersalny i nie występuje we wszystkich sagach napisanych w pierwszej połowie XX wieku. W przeciwieństwie do innych badaczy nie uważa, że upadek rodziny jest typową cechą sag, a starsze sagi nie oferują jednoznacznego modelu logiki narracyjnej opartej na stopniowej dezintegracji relacji rodzinnych z powodu indywidualizacji.

We współczesnych sagach rodzinnych Filipowicz widzi ożywienie gatunku wskutek nowego spojrzenia na rodzinę, a dzięki temu, że znaczna część sag wyszła spod rąk pisarek, rodzinne historie nie są już opowiadane z patriarchalnego punktu widzenia i więcej miejsca poświęcono postaciom kobiecym, co uważa za największy wkład w komunikację literacką. Kwestie pamięci rodzinnej dominują zwłaszcza we współczesnych sagach czeskich, *Slepá mapa* i *Dcery*, oferując odmienny stosunek do znaczenia pamięci.

Podsumowując swoje rozważania, Filipowicz podkreśla, że wnioski z analizy prowadzą do nieoczekiwanej konkluzji, iż w sagach rodzinnych widoczna jest silna tendencja do akcentowania negatywnych wspomnień rodzinnych, co skutkuje wypieraniem i zapomnianiem, zamiast przekonywania czytelnika, że pamięć rodzinna jest źródłem nostalgicznej błogości.

*

Marcin Filipowicz już we wcześniejszych publikacjach konsekwentnie udowodniał, że w badaniach idzie własną ścieżką, sięga po nowe metodologie i wykorzystuje je do zaprezentowania oryginalnego ujęć i spojrzenia na znane i, wydawałoby się, przebadane zjawiska, a także analizuje kwestie dotąd niezaprzątające uwagi badaczy. W *Configuring Memory...* wychodzi poza literaturę czeską, by skonfrontować ją ze światową, co jest zabiegiem bardzo celnym, gdyż pozwala nie tylko na poszerzenie pola badawczego, ale również na zastanowienie się nad podłożem kulturowym, ekonomicznym oraz historycznym determinującym sytuację rodziny na Zachodzie i w Czechach.

Już sama lektura kilkunastu sag rodzinnych była nie lada przedsięwzięciem czytelniczym, które zaowocowało wnikliwą analizą z wykorzystaniem rozważań i teorii z wielu dyscyplin — antropologii, kulturoznawstwa, *gender studies*, studiów nad pamięcią, psychologii, socjologii i oczywiście literaturoznawstwa. Filipowicz sięgał po teksty zarówno znanych badaczy, jak i autorów, których nazwiska nie rezonują mocno w polskiej humanistyce. W rezultacie otrzymujemy dojrzałą publikację potwierdzającą szerokie horyzonty badawcze autora, umiejętność kumulowania wiedzy zgromadzonej podczas wcześniejszych dociekań. O dojrzałości owej świadczą także trafne polemiki z innymi badaczami, odkrywanie luk bądź nieścisłości w ich rozważaniach. Dotyczy to zwłaszcza Yi-Ling Ru i jej uważanej za najbardziej kompleksowe omówienie sag monografii *The Family Novel: Toward a Generic Definition*, z którą autor w kilku kwestiach się nie zgadza.

Warto też zwrócić uwagę na język i miejsce wydania *Configuring Memory...* Publikacja dotycząca przede wszystkim czeskich sag rodzinnych, napisana w języku angielskim i wydana w amerykańskim wydawnictwie przez badacza funkcjonującego w polskim i czeskim

środkowemu naukowemu, może być uznana za decyzję dość kontrowersyjną. Z jednej strony ze względu na ujęcie komparatystyczne i uwzględnienie światowego kanonu sag książka może trafić do szerokiego grona badaczy zachodnich, tym bardziej, że saga rodzinna nie jest gatunkiem chętnie poddawany analizie i monografia Filipowicza stanowi cenne uzupełnienie niewielkiego liczbowo stanu badań. Język publikacji zapewni też autorowi większą widoczność w światowej akademii. Z drugiej strony — publikacja może nie znaleźć odbiorców wśród najbardziej zainteresowanych, czyli bohemistów, czy to ze względu na barierę językową, czy też niedostępność finansową (amerykańskie publikacje naukowe do tanich nie należą...). Oczekiwałam więc, że monografia zostanie wkrótce wydana również w czeskim tłumaczeniu, tym bardziej, że została napisana przystępnym językiem i mogłaby stanowić doskonałą lekturę dla studentów.

Monografia Marcina Filipowicza jest bez wątpienia ważną publikacją, pierwszym opracowaniem poświęconym czeskim sagom na tle literackiej produkcji światowej, z zamysłem znalezienia w nich zarówno punktów wspólnych, jak i różnic. Autor wniósł nowe spojrzenia i spostrzeżenia do stanu badań, a zarazem dał czytelnikom pierwsze kompedium wiedzy o czeskich sagach rodzinnych.

JOANNA CZAPLIŃSKA

 <https://orcid.org/0000-0003-2126-8017>